

УДК 340

Тихомиров О. Д.

ГНОСЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства

Активізація порівняльних досліджень у правознавстві потребує подальшої розробки їх методологічних засад. Однією з проблем є пошук предмета порівняння. Для функціонального порівняння таким предметом є соціальна ситуація.

Порівняльне правознавство має завдання пізнати в соціальних взаємодіях загального й особливого, стійкого і мінливого, постійного і змінного в конкретному стані об'єкта соціаль-

ної регуляції. Початковим і гранично простим пунктом, що спускає юристів з висот філософських і загальнонаукових доктрин на ґрунт діючого права і показує, за яких обставин по-

чинається юридичне регулювання в світі конкретних явищ і процесів, є «ситуації, що вимагають для свого вирішення права, або правові ситуації» [1, 25].

Поняття «ситуація» використовується в різних галузях наукового знання й інтерпретується як обстановка, сукупність умов і обставин, що обумовлюють характер певної діяльності.

У юридичній науці використовуються поняття «предметна ситуація», «проблемна ситуація», «ситуація кримінологічна», «правова ситуація» та ін., у яких підкреслюється особливість умов, факторів, обставин, що впливають на поведінку суб'єкта.

Для правознавства традиційним є розуміння ситуації як деякої сукупності елементів середовища (подій, умов, обставин тощо), яке, з одного боку, стимулює, обумовлює, коригує поведінку суб'єктів права й одночасно задає його просторово-часові координати, а з іншого — може змінюватися, змінюється або, навпаки, не повинно змінюватися внаслідок діяння суб'єктів.

У цьому полягає особливість поняття соціальної ситуації — її відносність, оскільки ситуація не може бути зрозуміла поза відношенням до якого-небудь явища. Вона завжди передбачає щось, що існує в ній і на що вона впливає. Ситуація як стан дійсності містить загальне, особливе й одиничне; випадкове і закономірне; сутність і явище; причину і наслідок; єдність і суперечність; взаємодію і конфронтацію.

Ситуація є умовою, формою і результатом поведінки суб'єктів права, що дає змогу виділити з об'єктивної реальності і суб'єктивних станів суб'єктів сукупності явищ, які об'єднуються в просторово-часове утворення. Таке розуміння ситуації спрямоване на відбиття ролі взаємодій суб'єктів у генезисі й утворенні ситуації, яка без них втрачає значення як науково-правове поняття.

Ядром, центром як визначення ситуації, так і її системоутворюючим чинником є взаємодія суб'єктів ситуації, тому класифікація ситуацій можлива за критеріями суб'єктів і об'єктів взаємодій, характеру взаємодій. У науковій літературі в цьому випадку пропонується використовувати, залежно від мети дослідження, основні види соціальної діяльності; особливості соціальних «предметів», з приводу яких взаємодіють суб'єкти; функції, ролі, які виконують ці взаємодії у суспільстві; місце взаємодій в соціальному механізмі організації і управління; особливості суб'єктів взаємодій тощо.

Крім того, ситуації можна класифікувати:

1) за критерієм домінуючого значення зовнішніх умов або внутрішніх станів суб'єктів у їх утворенні — на об'єктні й суб'єктні;

2) на основі спрямованості взаємодій суб'єктів — на конфліктні й координуючі;

3) залежно від природи причинно-наслідкових зв'язків — на необхідні (закономірні) й випадкові та ін.

У дійсності конкретна ситуація виступає як сукупність непізнаних соціальних фактів, які треба усвідомити для наукового дослідження і практичного перетворення. Теоретичний і емпіричний аналіз цього соціального явища дає змогу, спираючись на знання про соціальну регуляцію, накопичувати знання про природу конкретних станів соціальних явищ, їх зміну і реальні результати функціонування. При цьому охоплюється не лише об'єкт, що вивчається, а й процес, який потрібен для його перетворення, виробляються прогнози його становлення і розвитку. У вирішенні цієї задачі порівняльне правознавство, як правило, спирається на суміжні науки — економічні, політологічні, соціальні, демографічні, психологічні, а також юридичні наукові дисципліни.

Необхідність дослідження соціальної ситуації зумовлена рядом причин. У першу чергу тим, що соціальна ситуація синтезує все різноманіття соціальних умов, які детермінують поведінку суб'єктів, є формою соціальних взаємодій, результатом попередніх, причиною і умовою виникнення нових ситуацій.

Дослідження соціальної ситуації як системи дає можливість певним чином систематизувати ці чинники залежно від суб'єктів впливу, сфер соціального життя суспільства, простору, часу і, що особливо важливо, досліджувати специфіку прояву цих чинників на різних рівнях соціальної структури.

Вивчення соціальної ситуації дає змогу:

- починати вивчення не із загальних теоретичних положень про те, що і як повинно регулюватися в соціальних взаємодіях, не з кінцевих висновків, а з дослідження конкретних, реально існуючих соціальних фактів;
- виявити загальне в регулюванні соціальних взаємодій в різних соціальних системах, на різних етапах їх розвитку за допомогою дослідження особливого й одиничного в соціальній реальності, враховуючи всю сукупність взаємозв'язаних конкретних факторів і, зокрема, соціальних регулятивів;

- розглядати соціальні взаємодії як складні явища, на які впливають різноспрямовані дії багатьох чинників, виділяти основні фактори, які є визначальними у виникненні, розвитку і здійсненні взаємодій суб'єктів, досліджувати їх спрямованість і силу впливу;
- на основі узагальнення одержаних результатів розробляти пропозиції щодо найбільш оптимальних способів і засобів вирішення соціальних проблем.

У вітчизняній юридичній літературі проблеми соціальної ситуації досліджувалися у зв'язку з питаннями забезпечення законності, формування правосвідомості, правової культури, правової активності, розробкою соціального механізму дії права, засобів правового регулювання, проблемами кримінології, криміналістики, реалізації прав громадян, управління у сфері охорони правопорядку та іншими задачами правознавства, соціального управління і регулювання.

До змісту соціальної ситуації слід віднести сукупність всіх тих факторів (матеріальних і духовних, природних і соціальних, об'єктивних і суб'єктивних), що оточують суб'єктів і взаємодіють з ними, змінюють їх і під їх впливом змінюються самі.

Соціальна ситуація має багатопланову структуру і залежно від критеріїв поділу являє собою сукупність сфер суспільного життя або систему соціальних груп, або і те, й інше. Необхідною вимогою наукового підходу до вивчення соціальної ситуації є дослідження її рівнів. Задля цього можна виокремити ситуації мікро-, мезо-, мега- і макросередовища, або, відповідно, ситуації соціального простору міжособистісної взаємодії (мікроситуація), взаємодії між соціальними групами й організаціями (мезоситуація), між країнами (мегаситуація), соціального простору людства (макроситуація). Іншими словами, ситуація виникає та існує на різних рівнях соціального середовища, відображаючи діалектику співвідношення загального, особливого й одиничного або цілого і частини, системи й елемента.

Кінцева множина суб'єктів, об'єктів і предметів взаємодії, прийомів, засобів взаємодії, інших факторів утворює склад ситуації. До основних компонентів ситуації належать суб'єктні, духовні, предметно-речові або матеріальні, духовні взаємодії. Наприклад, суб'єктний компонент мікроситуації утворюють малі соціальні групи (колектив, сім'я, первинні суспільні

організації, коло друзів і знайомих; предметний — предмети споживання, житлові та інші приміщення, технічні засоби, транспорт, зв'язок, засоби масової комунікації; духовний — індивідуальна і групова свідомість, морально-психологічний клімат, засоби виховання і навчання, різноманітні норми і правила поведінки, індивідуальна і групова культура; динамічний (процесуальний) — взаємодія (поведінка) суб'єктів. Генетичну структуру ситуації утворюють причини й умови виникнення, становлення, розвитку і припинення ситуації.

Наповненість конкретної ситуації компонентами залежить від місця суб'єктів у соціальній структурі. У ситуації для порівняльного правознавства мають значення економічні, політичні, соціальні, правові, релігійні, моральні та інші властивості й відносини, які вимагають упорядкування за допомогою засобів соціального регулювання.

Одним з аспектів розгляду ситуації може бути дослідження її як прояву правової системи в умовах певного регіону і часу. Тоді суб'єктний компонент правового зрізу ситуації утворюють індивідуальні й колективні суб'єкти права; духовний компонент — правосвідомість, правова культура, правова ідеологія, правова психологія, правові погляди, властиві населенню регіону; динамічний — процеси правореалізації, локальної правотворчості, правового мислення; нормативний — норми права, правові принципи й інститути тощо; предметно-речовий зріз представлений у правовій підструктурі ситуації опосередковано, через інші правові явища, які містять його в знятому стані.

Особливе місце в структурі ситуації посідають різні форми взаємодії, які є чинниками, що опосередковують численні зв'язки між людиною і суспільством, на основі яких формуються певні зразки (норми, правила, моделі) поведінки. З позицій діяльнісного підходу до вивчення ситуацій їх структуру з погляду зв'язків слід інтерпретувати, застосовуючи аналіз структури соціальної взаємодії, тобто аналіз функцій кожного суб'єкта в цій поведінці. Визначену в результаті такого аналізу функціональну структуру соціальної взаємодії найчастіше розглядають як формальну структуру, на відміну від неформальних відносин суб'єктів, які розкриваються в суб'єктивній структурі, структурі міжособистісних відносин.

В основі розрізнення формальних і неформальних структур лежать форми виникнення, регулювання і контролю їх поведінки. У пер-

шому випадку структура ситуації визначається зовнішніми чинниками, утворюється на підставі офіційних рішень, оформляється через встановлені процедури освіти, функціонування, а в другому — в процесі самоорганізації, самодетермінації і саморегулювання суб'єктів. Спільна поведінка, її природа і спрямованість, зв'язок формальної і неформальної структур характеризує цілісність ситуації, рівень її розвиненості.

Ступінь інтеграції, єдності формальних і неформальних факторів істотно впливає на ефективність взаємодії і цілісність ситуації, а відповідно, вимагає і різних засобів упорядкування. У зв'язку з цим вирішальною умовою підвищення ролі соціального регулювання у формуванні соціальних взаємодій доцільно, на наш погляд, визнати єдність його формальних і неформальних складових у процесі самоорганізації, саморегуляції своєї поведінки суб'єктами, яка підвищується при:

а) узгодженій дії соціальних регуляторів усіх видів і рівнів;

б) правильному визначенні ефективного «параметра порядку», тобто таких форм регулюючих дій, які, не обмежуючи свободу, ініціативу

і самостійність суб'єктів, забезпечують ефективну зміну ситуації в необхідному напрямі;

в) розробці реального процесу формування ситуації, виходячи з його розуміння як процесу боротьби і взаємодоповнення позитивних і негативних, внутрішніх і зовнішніх, інституційних і стихійних факторів у всьому різноманітті їх форм;

г) виявленні питомої ваги правових факторів ситуації в їх реальному взаємозв'язку і взаємозміні з економічними, політичними, соціальними, духовними та іншими чинниками всіх рівнів і проявів соціальної ситуації, узятих в контексті її цілісності, при вирішальній ролі суб'єктів щодо їх впливу, обумовленій механізмами самоорганізації, їх внутрішніми факторами;

г) визначенні процесів самоорганізації, які сприяють виникненню «коопераційного ефекту», напрям дії якого залежить від природи й рівня розвиненості соціальних якостей взаємодій;

д) передбаченні здійснення комплексу заходів щодо реорганізації структури ситуації, зміні характеру взаємодій суб'єктів як по «вертикалі», так і по «горизонталі».

1. Алексеев С. С. Право на порозі нового тисячоліття. Деякі тенденції світового правового розвитку — надія і драма сучасної епохи.— М.: Статут, 2000.

A. Tihomirov

EPISTEMOLOGICAL VALUE OF THE CONCEPT OF SOCIAL SITUATION FOR COMPARATIVE JURISPRUDENCE

The activization of comparative researches in jurisprudence requires engineering their methodological bases. One of the problems is a searching for a subject of comparison. Social situation is a subject for functional comparison.